

УДК 342.41+341.17:342.4

doi.org/10.30970/jcl.3.2025.1

Олена Бориславська

Доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, Україна

ORCID ID: 0000-0001-8338-0966

E-mail: olenabor@gmail.com

Подано до друку: 01.07.2025

Рецензія 1: 26.08.2025

Рецензія 2: 27.08.2025

Затверджено до друку: 09.09.2025

КОНЦЕПТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: МІЖ ВИКЛИКАМИ ВІЙНИ ТА ВИМОГАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

THE CONCEPT OF CONSTITUTIONAL IDENTITY: BETWEEN THE CHALLENGES OF WAR AND THE REQUIREMENTS OF EUROPEAN INTEGRATION

Olena Boryslavska

Doctor of Legal Science, Professor of the Constitutional Law Department,
Ivan Franko National University of Lviv,
Lviv, Ukraine

Abstract | This article examines the phenomenon of constitutional identity within the context of contemporary challenges and transformations in Ukraine. Over the past decade, the issue of identity has extended far beyond the confines of cultural or philosophical discussions, becoming a key factor in legal and political transformations. In the Ukrainian context, where the state is simultaneously defending its sovereignty while actively pursuing integration with the EU, this topic is especially pertinent. Moreover, its urgency is largely driven by the armed aggression aimed at denying Ukrainian national identity and, consequently, the right of the Ukrainian people to their own statehood, history, and culture. Particular attention is given to the relationship between national and constitutional identity. The article analyzes the jurisprudence of European constitutional justice bodies (notably, the Federal Constitutional Court of Germany, the Constitutional Council of France, and the Constitutional Court of Italy), as well as the positions of the Constitutional Court of Ukraine. It demonstrates that national identity, rooted in the historical experience and cultural distinctiveness of a political community, serves as the foundation for constitutional identity, which is enshrined in the text of the Constitution.

The article explores scholarly concepts and doctrinal approaches (from M. Rosenfeld, G. J. Jacobson, H. Marti, and others) that offer various interpretations of the essence of constitutional identity—ranging from the immutable core of the constitution to a reflection of the collective self-awareness of the people. It is shown that while this diversity of approaches fosters a pluralistic scholarly debate, it also carries the risk of being misused in practice.

Special emphasis is placed on the functions of constitutional identity, which the author proposes to divide into internal (ensuring the stability of the constitutional order by protecting its immutable core) and external (defining the limits of integration into supranational legal orders, primarily the legal order of the EU). Furthermore, it is argued that in times of war, the protective function of constitutional identity acquires special significance, serving as a "legal shield" for statehood, its national underpinnings, and territorial integrity.

The conclusion substantiates the thesis that constitutional identity is the embodiment of national identity within the text of the Constitution, which enshrines the values a community deems fundamental and translates them into legal reality. While it is not a static concept and can evolve with society, it nevertheless remains the core of the constitutional order and a mechanism for safeguarding its stability against external and internal threats.

Keywords: constitutional identity, national identity, constituent power, constitutional core, protective function, constitutional order, rule of law, European integration, constitutional jurisprudence, sovereignty.

Анотація | Стаття присвячена дослідженню феномену конституційної ідентичності в умовах сучасних викликів і трансформацій в Україні. Протягом останнього десятиліття проблема ідентичності вийшла далеко за межі культурологічних чи філософських дискусій, ставши одним із ключових чинників правових і політичних трансформацій. В українському контексті, де держава водночас захищає свій суверенітет і перебуває в активному процесі інтеграції з ЄС, ця тема є особливо актуальною. Причому її актуалізація значною мірою зумовлена саме збройною агресією, спрямованою на заперечення української національної ідентичності, а отже, і права українського народу на власну державність, історію та культуру.

Особливу увагу в статті приділено співвідношенню національної та конституційної ідентичності. Проаналізовано практику європейських органів конституційної юстиції (зокрема, Федерального Конституційного Суду Німеччини, Конституційної Ради Франції, Конституційного Суду Італії), а також позиції Конституційного Суду України. У статті показано, що саме національна ідентичність як результат історичного досвіду та культурної самобутності політичної спільноти є підґрунтям для формування конституційної ідентичності, що закріплюється в тексті Основного Закону.

Проаналізовано наукові концепції та доктринальні підходи (М. Розенфельд, Г. Дж. Джейкобсон, Х. Марті та ін.), які пропонують різні трактування сутності конституційної ідентичності — від незмінного ядра конституції до відображення колективної самосвідомості народу. Показано, що розмаїття підходів, з одного боку, створює підґрунтя для плюралістичної наукової дискусії, а з іншого — загрожує ризиками зловживань на практиці.

Особливу увагу приділено функціям конституційної ідентичності, які запропоновано поділяти передусім на внутрішню (забезпечення стабільності конституційного ладу шляхом захисту його незмінного ядра) та зовнішню (визначення меж інтеграції у наднаціональні правові порядки, насамперед у правовий порядок ЄС). Крім того, доведено, що в умовах війни особливого значення набуває захисна функція конституційної ідентичності, що слугує своєрідним «юридичним щитом» державності, її національного підґрунтя, територіальної цілісності тощо.

У висновках обґрунтовано тезу, що конституційна ідентичність є відображенням національної ідентичності в тексті Конституції, що фіксує цінності, які спільнота вважає фундаментальними, та водночас транслює їх у правову реальність. Вона не є застиглою категорією, адже може еволюціонувати разом із суспільством, проте завжди залишається ядром конституційного ладу й механізмом захисту його стабільності від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Ключові слова: конституційна ідентичність, національна ідентичність, установча влада, конституційне ядро, захисна функція, конституційний лад, верховенство права, європейська інтеграція, конституційна юриспруденція, суверенітет.

«Ідентичність поліса не визначається його стінами»
Аристотель¹

Вступ. Проблема ідентичності в сучасному світі виходить далеко за межі суто філософської або культурологічної площини, стаючи одним із ключових чинників політичних і правових трансформацій. Дедалі частіше до цієї категорії звертаються органи конституційного правосуддя та науковці. Водночас українська правнича наука до певного часу проявляла достатньо обережне ставлення до проблематики *ідентичності*, а її інтеграція в науковий обіг, порівняно з іншими категоріями, відбувалася досить повільно. Своєрідним поштовхом до її актуалізації стало повномасштабне вторгнення РФ, збройна агресія якої проти України має виразний ідеологічний характер. Агресор заперечує українську національну ідентичність, а отже — право українського народу на самостійне існування, на власну історію, культуру та державність. Саме тому питання ідентичності набуло екзистенційного значення.

Тоді як у загальноєвропейському дискурсі проблематика ідентичності зазвичай розглядається в контексті меж права ЄС щодо національних правових систем держав-членів, в Україні, вочевидь, саме збройна агресія спонукала до актуалізації досліджень ідентичності, причому більшою мірою — у її взаємозв'язку з ідентичністю національною. Лише за кілька останніх років з'явилася низка наукових статей (зокрема^{2,3,4}), була захищена дисертація⁵, до концепту ідентичності зверталися автори монографічних правничих досліджень⁶. Така увага видається цілком закономірною і з огляду на відповідні глобальні тенденції в правничій науці. Розвиток інтеграційних утворень на кшталт Європейського Союзу, а також внутрішні трансформації держав закономірно породжують нові виклики для розуміння того, ким є політична спільнота і які цінності становлять основу її правопорядку.

Водночас аналіз наукових праць свідчить, що спектр поглядів на природу та зміст конституційної ідентичності, її співвідношення з національною ідентичністю є надзвичайно широким, а часом такі погляди є досить суперечливими. З одного боку, розмаїття позицій відкриває простір для конструктивного плюралізму, а з іншого, розмитість сутності цих понять створює теоретичні та практичні ризики, може призвести до зловживань, коли апеляція до «ідентичності» використовується для виправдання політичних чи ідеологічних рішень.

Варто зауважити, що трапляється і досить скептичне ставлення до концепту конституційної ідентичності. Зокрема, у монографії «Правове забезпечення повоєнного відродження України» ідентичність трактують як «тотожність» і критикують запровадження в науковий обіг понять «конституційна ідентичність» і «національна конституційна ідентичність» без відповіді на питання «що чому тотожне». Автор ставить цікаве запитання: «чому має бути тотожна чинна українська Конституція? «Руській правді», Конституції П. Орлика чи Конституції УНР? А якщо не писаним текстом, то чому: менталітету, соціальній психології українців, їхній культурі, мові, національній гідності чи чомусь іншому?»⁷.

¹ Цит. за: Jacobsohn G.J. 'Constitutional Identity' (2006) 68 The Review of Politics, pp. 361-397, p. 364.

² Barabash I. Is it Possible to Preserve Statehood Without Protection of National Identity? (Some Lessons from Post-Soviet Constitutionalism Based on the Experience of Ukraine. Baltic Journal of Law & Politics. 2025. Volume 18, Special Issue (2025). P. 34-55. URL: <https://doi.org/10.2478/BJLP-2025-0004>.

³ Ковальчук В. (2021) Конституційна, громадянська та національна ідентичність через призму формування політичної нації в Україні. Український часопис конституційного права. № 4. С. 65–76.

⁴ Колісник В. П., Берченко Г. В., Слінько Т. М. Конституційна ідентичність як втілення установчої влади. Вісник Національної академії правових наук України. 2022. Т. 29. № 3. С. 69-88.

⁵ Никорак О. Ю. Конституційна ідентичність як категорія конституційного права. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» з галузі знань 08 «Право». Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2023. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/diss_Nykorak.pdf.

⁶ Правове забезпечення повоєнного відродження України: монографія / за заг. ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Юрінком Інтер, 2025.

⁷ Костицький М.В. Зміцнення української національної ідентичності через національно-патріотичне виховання. В кн.: Правове забезпечення повоєнного відродження України: монографія / за заг. ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Юрінком Інтер, 2025. С. 51.

Варто додати й те, що значна частина наукових праць, опублікованих на Заході, застосовує концепт конституційної ідентичності з очевидно негативною конотацією, розглядаючи її, з емпіричного погляду, як інструмент у протидії праву ЄС^{8 9}. Наприклад, Андраш Шайо та Федеріко Фаббріні прямо стверджують, що вона несе серйозні ризики та небезпеки, оскільки «була розроблена вищими державними судами з метою загального захисту певних сфер національних правових систем від впливу європейського права»¹⁰.

Тож чим є конституційна ідентичність як феномен: «сконструйованою реальністю»¹¹, вигадкою правничої теорії чи важливою частиною сучасної конституційної доктрини, вагомим засобом конституційної аргументації? Звісно, це питання не вичерпує всіх можливих варіантів відповідей, тому його можна розвивати, як і пошук рішень. *Метою* ж цієї статті є з'ясування того, яким чином конституційна ідентичність може функціонувати як інструмент — своєрідний юридичний «щит» — для захисту держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. У цьому контексті конституційна ідентичність розглядається не лише як абстрактна теоретична конструкція, а і як практичний інструмент конституційної юриспруденції та засіб легітимації дій держави щодо захисту національних інтересів.

Методологія цього дослідження заснована на комплексному підході, що поєднує філософсько-правовий аналіз категорії ідентичності, дослідження конституційної юриспруденції (рішень конституційних судів) та порівняльний аналіз доктринальних підходів у європейській та світовій юридичній науці.

Витоки концепту: від національної ідентичності до юридичного тексту. У науковій літературі категорія «ідентичність» традиційно пов'язується із питаннями самовизначення — індивідуального чи колективного, у другому випадку — позначаючи спорідненість та особливості певної спільноти. Власне, ідентичність — не лише опис певної спільноти, але й механізм її конструювання: визначення того, «ким ми є» і «чим ми не є» у зіставленні з іншими. Національна ідентичність (чи то національно-етнічна, чи національно-політична) визначає унікальність та самотність певної спільноти; вона формується під впливом історичного досвіду, традицій, культури, мови та інших елементів, що забезпечують згуртованість і стійкість нації.

Система світового правопорядку, що сформувалася після завершення Другої світової війни, постала в нерозривному взаємозв'язку з принципом поваги до ідентичності націй (народів). Так, одним із засадничих положень Статуту ООН є «самовизначення народів» — принцип, пов'язаний із доктриною національного суверенітету. Адже існування нації є необхідною і першочерговою умовою самовизначення й, відповідно, створення суверенної держави; з іншого боку, «для того, щоб вижити і процвітати у ворожому міжнародному середовищі, національні спільноти переважно потребують держави»¹². Тож нації втілюють певну групову ідентичність, особливий характер якої, з одного боку, є результатом усієї історії цієї спільноти, а також її традицій, культури, мови і т. ін., а з другого — беззаперечною передумовою національного суверенітету та права на самовизначення.

Із усталенням мирного співіснування держав (переважно — національних) на Європейському континенті потреба постійного повсякденного захисту національної ідентичності практично відпала, тож у правничій науці проблематика ідентичності набула іншого фокусу. Річ у тім, що євроінтеграційні процеси поставили низку серйозних питань щодо співвідношення національного суверенітету та наднаціональної влади Європейського Союзу, меж останньої, способів взаємодії між національним та європейським правопорядками, особливо — у випадках різних поглядів на ту

⁸ Julian Scholtes. Abusing Constitutional Identity. German Law Journal (2021), 22, pp. 534–556. URL: <https://doi.org/10.1017/glj.2021.21>

⁹ Polzin, M. Constitutional Identity as a Constructed Reality and a Restless Soul. German Law Journal, 2017, 18(7), 1595–1616.

URL: <https://doi.org/10.1017/S2071832200022458>

¹⁰ Fabbrini Federico, Sajo Andras. (2019). The dangers of constitutional identity. European Law Journal. 25.

URL: <https://doi.org/10.1111/eulj.12332>.

¹¹ Polzin, M. Constitutional Identity as a Constructed Reality and a Restless Soul. German Law Journal, 2017, 18(7), 1595–1616.

URL: <https://doi.org/10.1017/S2071832200022458>

¹² Dahbour Omar. National Identity: An Argument for the Strict Definition. Public Affairs Quarterly, vol. 16, no. 1, 2002, pp. 17–37. JSTOR.

URL: <https://www.jstor.org/stable/40441311>

чи іншу проблему. Розв'язувати такі проблеми довелося передусім органам конституційної юстиції, які й звернулися до концепту ідентичності, проте в її складнішій інтерпретації.

Поштовхом для цього стали положення Договору про заснування Європейського Союзу, у статті F якого було вказано, що Європейський Союз повинен поважати «національну ідентичність держав-членів, системи правління яких засновані на принципі демократії» (редакція Маастрихтського договору 1992 р.)¹³. У консолідованій версії Договору сказано, що «Союз поважає рівність держав-членів перед Договорами та національну самобутність (в оригіналі англійською мовою — *identity* — ідентичність) держав-членів, властиву їхнім основним політичним та конституційним структурам, включно з регіональним та місцевим самоврядуванням» (ст. 4)¹⁴. Тут слід вказати, що в Договорі йдеться про національну (не конституційну) ідентичність; поняття ж конституційної ідентичності було введено органами конституційної юстиції з посиланням на згадане положення Договору.

Варто зауважити, що органи конституційної юстиції європейських держав загалом не так часто вдаються до категорії *національна ідентичність*, хоча такі випадки трапляються. Водночас вони досить активно застосовують поняття *конституційна ідентичність* у різних його варіантах, словосполученнях, взаємозв'язках з іншими спорідненими категоріями (хоча Маастрихтський та Лісабонський договори, на які посилаються ці органи, оперують категорією «національна ідентичність»¹⁵). Зокрема, у рішенні Конституційної Ради Франції № 2006-540 DC від 27 липня 2006 року орган конституційного контролю вдається до поняття *конституційна ідентичність Франції* (*l'identité constitutionnelle de la France*), коли йдеться про імплементацію директиви ЄС у національне законодавство:

«Імплементація директиви не може суперечити жодному правилу чи принципу, що *належить до конституційної ідентичності Франції*, якщо тільки конституанта (установчий, конституційний орган) не надає на це згоди»¹⁶.

Однією з центральних доктрин, застосованих в аргументації рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини щодо Лісабонського договору від 30 червня 2009 року, є концепція «*національної конституційної ідентичності*». Загалом у цьому рішенні застосовано такі категорії: «*ідентичність Федеративної Республіки Німеччина*» (абз. 179), «*конституційна ідентичність*» (абз. 209), «*порушення конституційної ідентичності* (зазіхання на ...)» (абз. 218), «*непорушена конституційна ідентичність*» (абз. 219), «*повага до конституційної ідентичності*» (абз. 226), «*конституційна ідентичність Основоположного Закону*» (абз. 235)¹⁷. Лісабонське рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини є одним із найбільш згадуваних та цитованих, коли йдеться про питання ідентичності. Хоча воно було далеко не першим, у якому орган конституційної юстиції звертається до концепту конституційної ідентичності^{18, 19}, проте знаковим: суд не лише застосував, але й розвинув доктрину конституційної ідентичності, визначивши чіткі межі політичної інтеграції в рамках ЄС та передавання повноважень на наднаціональний рівень²⁰.

¹³ Treaty on European Union. OJC 191, 29.07.1992. p.1-112. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11992M%2FTXT>

¹⁴ Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/с 83/01). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/40/f450346n12.pdf>

¹⁵ Treaty on European Union. OJC 191, 29.07.1992. p.1-112. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11992M%2FTXT>; Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/с 83/01). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/40/f450346n12.pdf>

¹⁶ 2006-540 DC, 27 July 2006, cons. 17, 18, 19, 20, Journal officiel du 3 aout 2006, page 11541, texte № 2.

¹⁷ Lisbon Case, BVerfG 30.6.2009, 2 BvE 2/08, para. 1 – 421.

¹⁸ Італійський Конституційний Суд був першим, хто запровадив ідею конституційної ідентичності з його доктриною *controlimiti*, хоча не сформулював її чітко з використанням самого терміну. Наприклад: Judgment of the Corte Costituzionale of 18 December 1973, Frontini, № 183/1973, ECLI:IT:COST:1973:183; Judgment of the Corte Costituzionale of 5 June 1984, Granital, № 170/1984, ECLI:IT:COST:1984:170.

¹⁹ У 1974 році ФКС Німеччини вперше застосував поняття «ідентичність конституції» у рішенні Соланж 1 від 29 травня 1974 р. для обґрунтування меж верховенства права ЄС.

²⁰ Julian Scholtes. Abusing Constitutional Identity. German Law Journal (2021), 22, pp. 534–556. URL: <https://doi.org/10.1017/glj.2021.21>

Водночас Італійський Конституційний Суд, обґрунтовуючи межі застосування права ЄС у відомій справі Тарікко²¹, застосовує обидві категорії: «*національна ідентичність*» та «*конституційна ідентичність*». Це рішення є цікавим джерелом для з'ясування доктринального питання про співвідношення згаданих понять. Отже, Конституційний Суд Італії передусім виходить із ролі *національної ідентичності* для забезпечення легітимності існування самого ЄС:

«... легітимація... та сама сила єдності в рамках правового порядку, що характеризується плюралізмом (стаття 2 Договору ЄС), впливають із його здатності охоплювати мінімальний рівень різноманітності, необхідний для збереження *національної ідентичності*, притаманної фундаментальній структурі держави-члена (стаття 4(2) Договору ЄС). В іншому випадку європейські договори суперечливим чином прагнули б підірвати саму конституційну основу, з якої вони виникли за волею держав-членів»²².

Далі (вже в наступному абзаці) Суд доходить висновку про недоторканність принципів конституційного ладу, що дуже наочно підкреслює взаємозв'язок *національної ідентичності*, втіленої в суверенній державі, — через реалізацію установчої влади — в основоположних засадах конституційного устрою. Саме такі засади, що складають «серцевину» конституції, і вважають конституційною ідентичністю:

«З цього, в принципі, випливає, що право ЄС та рішення Суду (ЄС) ... не можуть тлумачитися як вимога до держави-члена відмовитися від вищих *принципів свого конституційного ладу*... ... правило, що випливає зі статті 325 ДФЄС, застосовується лише в тому випадку, якщо воно сумісне з *конституційною ідентичністю*, а національні органи влади беруть на себе відповідальність за таку оцінку»²³.

Зв'язку «конституційна ідентичність — національна ідентичність» застосовує і Конституційний Суд України у справі про державну мову (2021):

«... закарбований приписами частин першої, другої статті 10 Конституції України юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її *конституційної ідентичності*...

Як визначальний чинник і головна ознака *ідентичності української нації*... українська мова завдяки закладеному в ній самій націєвірному началу є базовим системотвірним складником української державності та її основою»²⁴.

Це ще раз підтверджує висновок, якого ми дійшли раніше в одній із публікацій: *національна ідентичність*, як ідентичність спільноти, котра є джерелом установчої влади, складає фундамент *конституційної ідентичності*; установча влада реалізується в конституції, тож елементи національної ідентичності (такі як мова, культура, традиції, символи тощо) стають складовими ідентичності конституційної²⁵.

²¹ По цій справі Суд ЄС двічі виносив рішення стосовно співвідношення права ЄС та національного права (Taricco I, C-105/14, 8 вересня 2015 р.; Taricco II, C-42/17, 5 грудня 2017 р.). Справа стосувалася строків давності для кримінального переслідування податкових злочинів (зокрема шахрайства з ПДВ) за законодавством Італії, проте підсвітила важливу проблему - співвідношення права ЄС та національної конституції. Встановлені національним законодавством Італії строки давності унеможливлювали в багатьох випадках притягнення до кримінальної відповідальності за великі податкові шахрайства. Виходячи з того, що стаття 325 ДФЄС зобов'язує держави-члени ефективно захищати фінансові інтереси ЄС, Суд ЄС постановив (Taricco I), що якщо національні строки давності роблять покарання неефективним, національні суди повинні не застосовувати такі норми внутрішнього права (навіть без рішення Конституційного суду). Італійський Конституційний суд звернувся до Суду ЄС з проханням уточнити, чи обов'язкове для італійських судів ігнорування строків давності, якщо це суперечить принципам їхньої Конституції. У відповідь, Суд ЄС визнав, що принцип законності у кримінальному праві має пріоритет; і якщо ігнорування строків давності призводить до непередбачуваності кримінальної відповідальності, суди не зобов'язані цього робити. Суд ЄС фактично погодився, що конституційна ідентичність держави-члена обмежує пряму дію норм ЄС у кримінальному праві.

²² Constitutional Court of Italy. Decision No. 24 of 2017 (Taricco case), issued on February 8, 2017. URL: https://www.cortecos-tituzionale.it/documenti/download/doc/recent_judgments/O_24_2017.pdf

²³ Ibid.

²⁴ Рішення КСУ № 1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». п. 4.1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>

²⁵ Бориславська О. (2023). Державна мова і конституційна ідентичність України: природа взаємозв'язків. Український часопис конституційного права. №3(28). 3-15. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.3.2023.1>

Сутність конституційної ідентичності. Мішель Розенфельд описує поняття конституційної ідентичності як суперечливу за своєю суттю концепцію: вона виражає нормативний стандарт, але уявлення про неї різняться, а практичне застосування призводить до розбіжностей щодо змісту самого поняття²⁶.

Загалом найбільш поширеними в сучасній науці є два підходи щодо сутності конституційної ідентичності, які Х. Марті узагальнено називає «*ідентичністю конституції*» та «*ідентичністю спільноти*»²⁷. Перша зазвичай асоціюється з незмінним ядром конституції, набором цінностей і принципів, що вважаються визначальними для конституційного ладу²⁸ (саме такий підхід притаманний згаданому вище Лісабонському рішенню ФКС Німеччини²⁹). У такому разі ідентифікація цих цінностей є завданням органу конституційної юстиції, а її зміст залежить від того, як останній розкриває ці цінності. До вад такого підходу Х. Марті відносить те, що він не дає відповіді на питання про відмінність конституційних ідентичностей різних націй (що є первинним значенням поняття «ідентичність»). І навпаки, така вада знімається, якщо конституційну ідентичність розглядати як ідентичність спільноти; проте в такому разі виникає проблема розрізнення різних рівнів «колективної ідентичності», залежно від спільноти, якій вона належить.

Розглядаючи сутність конституційної ідентичності як колективну ідентичність народу, М. Розенфельд водночас чітко відмежовує її від інших колективних ідентичностей, таких як «національна, релігійна чи ідеологічна», вважаючи їх концептуально різними:

«Конституційна ідентичність, як і національна ідентичність, може розглядатися як належність до колективного «я»... Сучасна конституційна ідентичність відрізняється від національної ідентичності — можна легко уявити французьку або німецьку націю без посилання на конституцію, хоча обидві вони ... є ідентичностями, сконструйованими і спроектованими..., але конституційна ідентичність сконструйована частково проти національної ідентичності, а частково узгоджується з нею»³⁰.

Конституційна ідентичність як *ідентичність конституції*, своєю чергою, трактується по-різному, залежно від фундаментального розуміння того, чим є конституція. Деякі вчені стверджують, що основною частиною конституційної ідентичності є конституційні цінності; інші вважають, що конституційна ідентичність — це лише особливості, які роблять конституцію унікальною та відмінною від усіх інших конституцій³¹. Юриспруденція конституційних судів (як уже згадувалося вище) включає в це поняття також існуючий конституційний лад (концепція «конституція як устрій держави»). Крім згаданого рішення ФКС Німеччини, можна також навести як приклад позицію Конституційного суду Чехії, який, посилаючись на «клаузулу про вічність», закріплену в статті 9 Конституції Чехії, дійшов висновку, що «конституційний лад Чеської Республіки, зокрема його матеріальна основа, повинен мати пріоритет над законодавством ЄС»³².

Розкрити справжню сутність конституційної ідентичності, як видається, можна, поглянувши на неї з позицій її природи, у пошуку відповіді на питання «чому?». Чому конституції різних держав, попри відображення в них низки універсальних цінностей і принципів, є все-таки різними? Чому до ядра конституції різні народи включають різні цінності й відносини, захищаючи їх «незмінними» положеннями? Чому межі національного та наднаціонального правопорядків є різними в

²⁶ M. Rosenfeld, «Constitutional Identity», in M. Rosenfeld and A. Sajo (eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, 2012, 756 (756-776).

²⁷ J.L. Marti, «Two Different Ideas of Constitutional Identity: Identity of the Constitution v. Identity of the People», in A. Saiz Arnaiz and C. Alcobarro Llivina (eds.), *National Constitutional Identity and European Integration*, Cambridge, Intersentia, 2013, 17 (17-36).

²⁸ Гранат Мирослав. Конституційна ідентичність та її значення. Український часопис конституційного права, 2021, №4. С. 3-7. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.4.2021.1>

²⁹ Lisbon Case, BVerfG 30.6.2009, 2 BvE 2/08, para. 1 – 421.

³⁰ M. Rosenfeld, «Constitutional Identity», in M. Rosenfeld and A. Sajo (eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, 2012, P. 758(756-776).

³¹ Faraguna, P., 'Constitutional Identity in the EU - A Shield or Sword' (2017). *German Law Journal*, №18 p.p. 1617–1640.

³² Ruling by the Czech Constitutional Court on the Treaty of Lisbon (3 November 2009). US 19/08, 85., 26 Nov. 2008.

URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2013/10/22/c746a974-58eb-4907-b022-c9f486b6c3d2/publishable_en.pdf

різних державах-членах? Те, що така межа впливає з трактування положень національної конституції, є, імовірно, не причиною, а наслідком, тож точно не є відповіддю на запитання «чому?».

Сутність конституційної ідентичності розкривається не лише у формальних нормах і текстах конституцій, а передусім у глибинних соціокультурних та історичних підставах, які їх формують. Конституція, як акт установчої влади, завжди є відображенням колективного досвіду нації, її історичних травм, здобутків та уявлень про справедливість. Саме тому, попри універсальність певних демократичних цінностей — гідності, свободи, рівності, верховенства права, — конституанти структурують їх у своєму основному законі по-різному. Різниця часто полягає не стільки в самих цінностях, скільки в їхньому значенні, пріоритетності та способах інституційного забезпечення.

Те, що певні положення конституцій отримують статус «незмінних», зумовлене не стільки юридичною логікою, скільки суспільним консенсусом щодо того, що становить «ядро» національної ідентичності. Для одних народів це може бути людська гідність та федеративний устрій, для інших — єдність держави, її територіальна цілісність, статус державної мови, державних символів, для третіх — особлива роль релігії. Саме національний історичний досвід (революції, війни, колоніальне минуле, боротьба за незалежність) визначає, які елементи отримують символічне значення для нації, формують її ідентичність, стають джерелом ідентичності конституційної.

У такому самому ключі доцільно розглядати і проблему співвідношення національного та наднаціонального правопорядків. Межі між ними встановлюються не абстрактно, а виходячи з того, якої цінності певна спільнота надає своїм традиціям, відображеним у власних механізмах захисту прав і свобод. В одних країнах відчуття належності до європейського правового простору переважає і дозволяє більш гнучко підходити до верховенства права ЄС, тоді як в інших принцип збереження власної ідентичності суттєвіше обмежує простір наднаціонального втручання. Це означає, що сама межа є результатом глибинної ціннісної самовизначеності суспільства, а не просто продуктом юридичного тлумачення конституційних положень.

Функції конституційної ідентичності. Аналіз практики застосування концепту конституційної ідентичності (передусім — органами конституційної юстиції), як і трактування його сутності й призначення в науці, дає підставу виокремити щонайменше дві найбільш обговорювані функції конституційної ідентичності — *внутрішню* та *зовнішню*.

Внутрішня функція конституційної ідентичності спрямована на забезпечення стабільності конституційного ладу. Вона реалізується через ідею «жорсткого ядра конституції», тобто тих конституційних положень, які є незмінними (на кшталт статті 157 Конституції України: «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України») або змінюваними за особливо ускладненою процедурою (розділи I, III та XIII). Таке ядро виступає своєрідним «конституційним кодом» держави, що охоплює фундаментальні цінності (народний суверенітет, верховенство права, демократію, права і свободи людини, територіальну цілісність тощо) та водночас унеможлиблює їх ревізію навіть кваліфікованою більшістю парламенту.

Зміст зовнішньої функції полягає у визначенні меж інтеграції національної правової системи у правопорядок Європейського Союзу, наднаціональний за характером. У цьому сенсі конституційна ідентичність виконує роль своєрідного «фільтра», крізь який держава пропускає зовнішні правові впливи. Вона може погоджуватися на гармонізацію та уніфікацію правових стандартів відповідно до *acquis communautaire*, водночас зберігаючи право відмовитися від сприйняття тих норм, які суперечать її фундаментальним конституційним принципам. Умовно кажучи, конституційна ідентичність виконує функцію запобіжника від «розчинення» національного конституційного ладу в наднаціональній правовій системі.

Анна Следзінська-Сімон пропонує більш деталізований підхід, виокремлюючи три основні сфери застосування поняття конституційної ідентичності: (1) у рішеннях щодо легітимності конституційних змін³³ — ідентичність виступає критерієм, який дозволяє визначити, чи відповідають зміни фундаментальним цінностям конституційного ладу; (2) у рішеннях щодо легітимності конституційних запозичень та налагодження міжсудового діалогу³⁴ — ідентичність використовується як інструмент контролю за рецепцією іноземних правових моделей, дозволяючи відрізнити корисні інновації від тих, що можуть суперечити базовим принципам; та (3) у рішеннях щодо меж інтеграції в рамках наднаціонального правопорядку³⁵, про що вже йшлося вище.

Окреслений підхід видається цілком виправданим у мирний час, коли держава функціонує в умовах стабільного правопорядку без викликів у вигляді збройної агресії проти неї. Однак в умовах війни на перший план виходить ще одна **функція конституційної ідентичності — захисна**. Вона проявляється в тому, що конституційна ідентичність не лише виконує роль внутрішнього стабілізатора чи зовнішнього «фільтра», а й стає **додатковим інструментом захисту державності**. Незмінні положення Конституції покликані зберігати й захищати фундаментальні засади й цінності політичної спільноти навіть у випадку воєнної агресії проти держави. Конституційна ідентичність є додатковим інструментом захисту територіальної цілісності, державного суверенітету, атрибутів державності, національних символів, державної мови, тобто всіх цінностей, відображених у конституційному ядрі.

Агресор, ставлячи під сумнів **національну ідентичність** та її основоположні елементи, намагається зруйнувати саме підґрунтя легітимності держави. Заперечення права народу на самовизначення, на власну державу, на власну мову й культуру — це не лише політична чи ідеологічна стратегія, а й спосіб підризу конституційного ладу. У таких умовах конституційна ідентичність виконує роль юридичного бар'єра проти зміни або нівелювання тих положень, що визначають саму сутність держави.

Фіксація цих елементів у категорії «незмінних положень» надає їм особливого рівня захисту. Безумовно, ідеалізувати чи перебільшувати роль концепту конституційної ідентичності також не варто, з огляду на можливість встановлення контролю над політичними процесами чи маніпуляцій юридичними механізмами. З іншого боку, не варто ігнорувати закладених у конституційній ідентичності можливостей щодо охорони й захисту конституційних основ державного буття від їх підризу не лише зсередини, а й ззовні.

Висновки. Конституційна ідентичність як науково-правовий концепт пройшла шлях від абстрактної категорії, застосовної передусім у філософській і культурологічній площинах, до практичного інструмента конституційної юриспруденції. Вона виникла на стику філософсько-правових уявлень про природу ідентичності, з одного боку, та потреби конституційних судів визначати межі взаємодії національного і наднаціонального правопорядків, з іншого. Український контекст, зумовлений російською агресією, надав цьому концептові ще більшої актуальності, перетворивши його на вагомий засіб захисту державності.

Співвідношення національної та конституційної ідентичності є принциповим для розуміння сутності обох категорій. Національна ідентичність як колективна самосвідомість спільноти, що є джерелом установчої влади, становить основу конституційної ідентичності. Водночас конституційна ідентичність фіксує в тексті та структурі конституції ті цінності й елементи, які спільнота вважає незмінними, забезпечуючи їх додатковим рівнем юридичного захисту. Тож конституційна ідентичність є ідентичністю спільноти, відображеною в конституції (конституційному тексті, а також цінностях і принципах, на яких він заснований), що є суб'єктом установчої влади. Ця спільнота — політична за своєю суттю, але заснована на національній ідентичності державотвірного

³³ Yaniv Roznai. *Unconstitutional constitutional amendments: the limits of amendment powers*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2017, xxxiv, 334p.; Kemal Gözler. *Judicial Review of Constitutional Amendments: A Comparative Study*. Ekin Press, Bursa, 2008. 126 p.

³⁴ Sujit Choudhry (2006). *The Migration of Constitutional Ideas*. Cambridge University Press. 448 p.

³⁵ Anna Sledzinska-Simon, *Constitutional identity in 3D: A model of individual, relational, and collective self and its application in Poland*, *International Journal of Constitutional Law*, Volume 13, Issue 1, January 2015, Pages 124–155, URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mov007>

суб'єкта, реалізація права на самовизначення якого уможливила існування суверенної держави, в якій така конституція діє.

Сутність конституційної ідентичності полягає не лише в наборі формально закріплених «незмінних» положень, а передусім у відображенні історичного досвіду, культурних традицій та політичних цінностей певного народу. Вона є результатом суспільного консенсусу щодо того, що саме становить «ядро» політичної спільноти, та пояснює, чому різні держави, спираючись на подібні універсальні демократичні принципи, вибудовують різні моделі конституційного ладу.

Функціональне призначення конституційної ідентичності в сучасних умовах можна описати щонайменше через три основні площини: внутрішню — як гарантію стабільності конституційного ладу завдяки «незмінному ядру» конституції; зовнішню — як «фільтр» для визначення меж інтеграції до наднаціонального правопорядку та гармонізації з правом ЄС; захисну — як додатковий інструмент охорони державного суверенітету, територіальної цілісності, національних символів та мови в умовах воєнних загроз.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Barabash I. Is it Possible to Preserve Statehood Without Protection of National Identity? (Some Lessons From Post-Soviet Constitutionalism Based on the Experience of Ukraine. *Baltic Journal Of Law Politics*. 2025. Volume 18, Special Issue (2025). P. 34-55. URL: <https://doi.org/10.2478/BJLP-2025-0004>
2. Dahbour Omar. National Identity: An Argument for the Strict Definition. *Public Affairs Quarterly*, vol. 16, no. 1, 2002, pp. 17–37. JSTOR. URL: <https://www.jstor.org/stable/40441311>
3. Fabbrini Federico, Sajo Andras. (2019). The dangers of constitutional identity. *European Law Journal*. 25. URL: <https://doi.org/10.1111/eulj.12332>.
4. Faraguna, P., 'Constitutional Identity in the EU - A Shield or Sword' (2017). *German Law Journal*, №18. 1617–1640.
5. Jacobsohn G.J. 'Constitutional Identity' (2006) 68 *The Review of Politics*, pp. 361-397.
6. Julian Scholtes. Abusing Constitutional Identity. *German Law Journal* (2021), 22, pp. 534–556 URL: <https://doi.org/10.1017/glj.2021.21>
7. Martí J.L. «Two Different Ideas of Constitutional Identity: Identity of the Constitution v. Identity of the People», in A. Saiz Arnaiz and C. Alcobarro Llivina (eds.), *National Constitutional Identity and European Integration*, Cambridge, Intersentia, 2013, 17 (17-36).
8. Polzin, M. Constitutional Identity as a Constructed Reality and a Restless Soul. *German Law Journal*, 2017, 18(7), 1595-1616. URL: <https://doi.org/10.1017/S2071832200022458>
9. Rosenfeld M. Constitutional Identity, in M. Rosenfeld and A. Sajó (eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, 2012, P. 758(756-776).
10. Rosenfeld M. *The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community*. Routledge, 2010. 344 p.
11. Sujit Choudhry (2006). *The Migration of Constitutional Ideas*. Cambridge University Press. 448 p.
12. Von Bogdandy A., Schill S. «Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty», *Common Market Law Review*, 2011, pp. 1417-1454.
13. Yaniv Roznai. *Unconstitutional constitutional amendments: the limits of amendment powers*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2017, xxxiv, 334p.; Kemal Gözler. *Judicial Review of Constitutional Amendments: A Comparative Study*. Ekin Press, Bursa, 2008. 126 p.
14. Śledzińska-Simon Anna. Constitutional identity in 3D: A model of individual, relational, and collective self and its application in Poland, *International Journal of Constitutional Law*, Volume 13, Issue 1, January 2015, Pages 124–155, URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mov007>
15. Бориславська О. (2023). Державна мова і конституційна ідентичність України: природа взаємозв'язків. *Український часопис конституційного права*. №3(28). 3-15. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.3.2023.1>
16. Ковальчук В. (2021) Конституційна, громадянська та національна ідентичність через призму формування політичної нації в Україні. *Український часопис конституційного права*. № 4. С. 65–76.
17. Колісник В. П., Берченко Г. В., Слінько Т. М. Конституційна ідентичність як втілення установчої влади. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 69-88.
18. Костицький М.В. Зміцнення української національної ідентичності через національно-патріотичне виховання. В кн.: *Правове забезпечення повоєнного відродження України: монографія / за заг. ред. Р.О. Стефанчука*. Київ: Юрінком Інтер, 2025. С. 51.

19. Никорак О. Ю. Конституційна ідентичність як категорія конституційного права. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» з галузі знань 08 «Право». Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2023. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/diss_Nykorak.pdf
20. Правове забезпечення повоєнного відродження України: монографія / за заг. ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Юрінком Інтер, 2025.
21. Гранат Мирослав. Конституційна ідентичність та її значення. Український часопис конституційного права, 2021, №4. С. 3-7. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.4.2021.1>

Перелік юридичних документів:

22. 2006-540 DC, 27 July 2006, cons. 17, 18, 19, 20, Journal officiel du 3 août 2006, page 11541, texte № 2.
23. Constitutional Court of Italy. Decision No. 24 of 2017 (Taricco case), issued on February 8, 2017. URL: https://www.cortecostituzionale.it/documenti/download/doc/recent_judgments/O_24_2017.pdf
24. Judgment of the Corte Costituzionale of 18 December 1973, Frontini, № 183/1973, ECLI:IT:COST:1973:183
25. Judgment of the Corte Costituzionale of 5 June 1984, Granital, № 170/1984, ECLI:IT:COST:1984:170.
26. Lisbon Case, BVerfG 30.6.2009, 2 BvE 2/08, para. 1 - 421.
27. Ruling by the Czech Constitutional Court on the Treaty of Lisbon (3 November 2009). ÚS 19/08, 85., 26 Nov. 2008. URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2013/10/22/c746a974-58eb-4907-b022-c9f486b6c3d2/publicable_en.pdf
28. Treaty on European Union. OJC 191, 29.07.1992. p.1-112. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11992M%2FTXT>
29. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/с 83/01). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/40/f450346n12.pdf>
30. Рішення КСУ № 1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». п. 4.1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21>

References

Bibliography:

1. Barabash I. Is it Possible to Preserve Statehood Without Protection of National Identity? (Some Lessons From Post-Soviet Constitutionalism Based on the Experience of Ukraine. *Baltic Journal Of Law Politics*. 2025. Volume 18, Special Issue (2025). P. 34-55. URL: <https://doi.org/10.2478/BJLP-2025-0004>
2. Boryslavska O. (2023). Derzhavna mova i konstytutsiina identychnist Ukrainy: pryroda vzaiemozv'iazkiv. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*. №3(28). 3-15. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.3.2023.1>
3. Dahbour Omar. National Identity: An Argument for the Strict Definition. *Public Affairs Quarterly*, vol. 16, no. 1, 2002, pp. 17–37. JSTOR. URL: <https://www.jstor.org/stable/40441311>
4. Fabbri Federico, Sajo Andras. (2019). The dangers of constitutional identity. *European Law Journal*. 25. URL: <https://doi.org/10.1111/eulj.12332>.
5. Faraguna, P., 'Constitutional Identity in the EU - A Shield or Sword (2017). *German Law Journal*, №18. 1617–1640.
6. Granat Myroslav. Konstytutsiina identychnist ta yii znachennia. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*, 2021, №4. S. 3-7. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.4.2021.1>
7. Jacobsohn G.J. 'Constitutional Identity (2006) 68 *The Review of Politics*, pp. 361-397.
8. Julian Scholtes. Abusing Constitutional Identity. *German Law Journal* (2021), 22, pp. 534–556 URL: <https://doi.org/10.1017/glj.2021.21>
9. Kolisnyk V. P., Berchenko H. V., Slinko T. M. Konstytutsiina identychnist yak vtilennia ustanovchoi vlad. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2022. T. 29. № 3. S. 69-88.
10. Kostytskyi M.V. Zmitsnennia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti cherez natsionalno-patriotychne vykhovannia. V kn.: *Pravove zabezpechennia povoiennoho vidrozhennia Ukrainy: monohrafiia / za zah. red. R.O. Stefanchuka*. Kyiv: Yurinkom Inter, 2025. S. 51.
11. Kovalchuk V. (2021) Konstytutsiina, hromadianska ta natsionalna identychnist cherez pryzmu formuvannia politychnoi natsii v Ukraini. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*. № 4. S. 65–76.
12. Martí J.L. «Two Different Ideas of Constitutional Identity: Identity of the Constitution v. Identity of the People», in A. Saiz Arnaiz and C. Alcobarro Llivina (eds.), *National Constitutional Identity and European Integration*, Cambridge, Intersentia, 2013, 17 (17-36).
13. Nykorak O. YU. Konstytutsiina identychnist yak katehoriia konstytutsiinoho prava. *Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora filosofii za spetsialnistiu 081 «Pravo» z haluzi znan 08 «Pravo»*. Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, Lviv, 2023. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/diss_Nykorak.pdf

14. Polzin, M. Constitutional Identity as a Constructed Reality and a Restless Soul. *German Law Journal*, 2017, 18(7), 1595-1616. URL: <https://doi.org/10.1017/S2071832200022458>
15. *Pravove zabezpechennia povoiennoho vidrozhennia Ukrainy: monohrafiia / za zah. red. R.O. Stefanchuka*. Kyiv: Yurinkom Inter, 2025.
16. Rosenfeld M. Constitutional Identity, in M. Rosenfeld and A. Sajó (eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, 2012, R. 758(756-776).
17. Rosenfeld M. *The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community*. Routledge, 2010. 344 p.
18. Sujit Choudhry (2006). *The Migration of Constitutional Ideas*. Cambridge University Press. 448 r.
19. Von Bogdandy A., Schill S. «Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty», *Common Market Law Review*, 2011, pp. 1417-1454.
20. Yaniv Roznai. *Unconstitutional constitutional amendments: the limits of amendment powers*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2017, xxxiv, 334p.; Kemal Gozler. *Judicial Review of Constitutional Amendments: A Comparative Study*. Ekin Press, Bursa, 2008. 126 p.
21. Śledzińska-Simon Anna. Constitutional identity in 3D: A model of individual, relational, and collective self and its application in Poland, *International Journal of Constitutional Law*, Volume 13, Issue 1, January 2015, Pages 124–155, URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mov007>

List of legal documents:

22. 2006-540 DC, 27 July 2006, cons. 17, 18, 19, 20, *Journal officiel du 3 août 2006*, page 11541, texte № 2.
23. Constitutional Court of Italy. Decision No. 24 of 2017 (Taricco case), issued on February 8, 2017. URL: https://www.cortecostituzionale.it/documenti/download/doc/recent_judgments/O_24_2017.pdf
24. Judgment of the Corte Costituzionale of 18 December 1973, Frontini, № 183/1973, ECLI:IT:COST:1973:183
25. Judgment of the Corte Costituzionale of 5 June 1984, Granital, № 170/1984, ECLI:IT:COST:1984:170.
26. Konsolidovani versii Dohovoru pro Yevropeiskyi Soiuz ta Dohovoru pro funktsionuvannia Yevropeiskoho Soiuzu (2010/s 83/01). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/40/f450346n12.pdf>
27. Lisbon Case, BVerfG 30.6.2009, 2 BvE 2/08, para. 1 - 421.
28. Rishennia KSU № 1-r/2021 u spravi za konstytutsiinym podanniam 51 narodnoho deputata Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi». p. 4.1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21>
29. Ruling by the Czech Constitutional Court on the Treaty of Lisbon (3 November 2009). ÚS 19/08, 85., 26 Nov. 2008. URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2013/10/22/c746a974-58eb-4907-b022-c9f486b6c3d2/pub-lishable_en.pdf
30. Treaty on European Union. OJC 191, 29.07.1992. p.1-112. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11992M%2FTXT>